

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη
Νίκος Καραπιδάκης
Τζελίνα Χαρλαύτη
Θεοδόσης Πυλαρινός

Επιμέλεια έκδοσης
Θεοδόσης Πυλαρινός

Καλλιτεχνική επιμέλεια
Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Εκτύπωση
FOTOLIO + TYPICON A.E.

Βιβλιοδεσία
Ροδόπουλος - Ηλιόπουλος Α.Ε.

Εικόνα εξωφύλλου:
De Stadt Korfu; eertyts Korcyra in't Vêrschiet,
Dapper 1688. Χαλκογραφία της πόλης της Κέρκυρας,
Scrapbooks Φ 50, v.1, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη,
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας.

ISSN: 1791-289X

© 2007: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ριζοσπαστών Βουλευτών 7, 49 100 Κέρκυρα

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ιωάννη Θεοτόκη 72, 491 00 Κέρκυρα
Τηλ.: 26610 87 330, 87 331

ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ:
ΑΛΔΙΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ¹

Η μεταφραστική δραστηριότητα στη Δύση αναφορικά με τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασικῶν δέχεται ἰσχυρὴ ὥθηση, ὅταν συνδέεται μὲ τὶς πρῶτες προσπάθειες ἔκδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων. Στὶς ἀρχὲς τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς τυπογραφίας ἢ συγκέντρωση στὴν Ἰταλία (ἰδιαίτερα στὴ Βενετία, ἀλλὰ καὶ λίγο νωρίτερα στὴ Φλωρεντία καὶ τὸ Μιλάνο) ἑλληνικῶν χειρογράφων, Ἑλλήνων ἀντιγραφέων, ἐκδοτῶν, τυπογράφων ἀλλὰ καὶ πλούσιων κοινωνικῶν στρωμάτων, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀντέξουν τὸ οικονομικὸ βᾶρος τῆς ἔκδοσης ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων καὶ θὰ διέθεταν, ἐπιπλέον, καὶ ἐλεύθερο χρόνο γιὰ ἀναγνώση,² ἢ συνάντηση ὄλων τῶν προϋποθέσεων δηλαδὴ ποὺ θὰ καθιστοῦσαν τὴν ἔκδοση τῶν κλασικῶν κειμένων προσοδοφόρο καὶ ἐπωφελεῖ ἐπιχείρηση, ὁδήγησε ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰῶνα σὲ μιὰ ἔκρηξη ἐνδιαφέροντος περὶ τὰ κλασικὰ κείμενα. Οἱ δραστηριότητες μιᾶς εὐάριθμης ὁμάδας Ἑλλήνων *literati*, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους συγκαταλέγονταν ὁ Δημήτριος Χαλκο(χο)νδύλης, ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, συνδέονται μὲ τὴν πρώτη ἀπόπειρα ἔκδοσης ἀκέραιων ἑλληνικῶν κειμένων λίγο πρὶν ἢ λίγο μετὰ τὸ ἔτος 1475.

Στὰ 1473 (ἢ στὰ 1474) ἐκδίδεται σὲ τέταρτο (*quarto*) ἡ *Βατραχομομαχία*, χωρὶς ἀναφορὰ στὸν τόπο ἔκδοσης, τὸ πρῶτο βιβλίο ποὺ περιέχει ἀκέραιο ἑλληνικὸ κείμενο.³ Μιὰ πεζὴ λατινικὴ μετάφραση παρεμβάλλεται μεταξύ τῶν γραμμῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου στὴ δεξιὰ σελίδα, ἐνῶ μιὰ ἑμμετρὴ λατινικὴ μετάφραση εἶναι τυπωμένη στὴν ἀριστερὴ σελίδα κάθε φύλλου, ἐγκαινιάζοντας

1. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Νίκο Καραπιδάκη γιὰ τὴ βοήθειά του.

2. Πβ. Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice, A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge University Press, Καμπριτζ - Νέα Ὦρκη - Νιου Ροσέλ - Μελβούρνη - Σίδνεϊ 1988, σ. 420.

3. Βλ. Dennis E. Rhodes, «Paving the way for Aldus Manutius: Greek books printed in Italy before 1495», στὸ David R. Jordan (ἐπιμ.), *Romanus et Graecorum studiosus, A celebration of Aldus Manutius 500 years after his first dated publication*, Τροχαλία, Ἀθήνα 1995, σ. 24.

ἔτσι τὴν πρακτικὴ τῆς περίληψης στὴν ἴδια ἔκδοση περισσότερων ἀπὸ μιὰ λατινικῶν ἐκδοχῶν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἑλληνικῶν κειμένων.⁴

Ἀκολούθησε μιὰ βασικὴ ἑλληνικὴ γραμματικὴ, τὰ Ἐρωτήματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, τοῦ πιὸ διακεκριμένου ἴσως Ἑλληνα λογίου τῆς Ἰταλίας, ποὺ στὰ 1397 εἶχε ἀρχίσει νὰ διδάσκει ἑλληνικὰ στὴ Φλωρεντία. Στὴν ἀνώδυμη καὶ ἀχρονολόγητη αὐτὴ ἔκδοση (Vicenza 1476;), ποὺ ἀποδίδεται μὲ ἐπιφύλαξη στὸν Giovanni da Reno, τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο καὶ ἡ λατινικὴ μετάφραση τοποθετήθηκαν σὲ παράλληλες στήλες, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τυπογραφίας πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ἀπόπειρα νὰ ἀναπαραχθεῖ ἡ συνηθισμένη ἑλληνικὴ καλλιγραφία τῆς ἐποχῆς.⁵ Τὰ Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἔργο ποὺ γέννησε ἡ διδακτικὴ ἀνάγκη, ὑπῆρξαν τὸ πρῶτο οὐσιαστικὰ διδακτικὸ βοήθημα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ λατινικὴ Δύση· γράφτηκαν ἐξ ὀλοκλήρου στὰ ἑλληνικὰ,⁶ παρέχοντας μιὰ εἰκόνα ὄχι μόνο ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ συγγραφέα καὶ τῆς διδασκαλίας του ἀπέναντι στοὺς μαθητές του στὴ Φλωρεντία, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ οἱ *studiosi* σὲ ἄλλα μέρη ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ἀντιμετωπίζουν μόνοι τους.⁷ Ἡ ἐπεξεργασία ποὺ δέχθηκε τὸ ἔργο στὰ λατινικά, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ χωρὶς τὴ μεσολάβηση Ἑλληνα δασκάλου, πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Guarino da Verona, ποὺ ἐκπόνησε καὶ περιληπτικὴ του μορφῆ,⁸ δίνοντας τὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ πραγματικὴ ἀνθήση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴ Δύση, καὶ ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ τὴ μετάφρασή τους σὲ εὐρεία πλέον κλίμακα.⁹

4. Σήμερα βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη John Rylands στὸ Μάντσεστερ. Βλ. Victor Scholderer, *Greek Printing Types 1465–1927. Facsimiles from an Exhibition of Books illustrating the Development of Greek Printing shown in the British Museum 1927*, (εἰσαγ. Martin Davies, ἐπιμ. George D. Matthiopoulos), Tyrophilia, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 3.

5. Βλ. Scholderer, *ὁ.π.*, σ. 3.

6. Βλ. Walter Berschin, *Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ Λατινικὸς Μεσαίωνας*, Ἀπὸ τὸν Ἰερώνυμο ὡς τὸν Νικόλαο Κουσανό, μτφρ. Δ.Ζ. Νικήτας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 63.

7. Πρβλ. N.G. Wilson, Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἀναγέννηση, *Ἑλληνικὲς Σπουδὲς κατὰ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση*, μτφρ. Φωτεινὴ Πρεβεδοῦρου-Γεωργίνη, «Νέα Σύνορα» Ἐκδοτικὸς Ὄργανισμὸς Λιβάνη, Ἀθήνα 1994, σ. 276–277.

8. O Wilson, *ὁ.π.*, σ. 29, συμφωνώντας μὲ τὸν Proctor, χρονολογεῖ τὴν ἔκδοση γύρω στὸ 1471. Πρβλ. Heinz-Gunther Nesselrath, *Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαιογνωσία*, τ. Α', Ἀρχαία Ἑλλάδα, μτφρ. Ἰωάννης Ἀναστασίου – Ἰωάννης Βάσσης – Σοφία Κοτζάμπαση – Θεόκριτος Κουρεμένος – Πουλχερία Κυριάκου, (ἐπιμ. Δανιὴλ Ἰακώβ – Ἀντώνης Ρεγκάκος), Ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδῆμα, Ἀθήνα 2001, σ. 122–123.

9. Βλ. Berschin, *ὁ.π.*, σ. 414–415.

Σε μεγάλη εκτίμηση επίσης βρίσκεται την ίδια εποχή ένα παρόμοιου χαρακτήρα πόνημα, ή *Γραμματική Είσαγωγή* του Θεοδώρου Γαζή, που εκδόθηκε από τον Άλδο Μανουτίο στα 1495 (πρόκειται δηλαδή για μιὰ από τις πρώτες εκδόσεις της Ακαδημίας του Άλδου) μετά το θάνατο του συγγραφέα της και είχε επηρεάσει την *Επιτομή τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν* τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρι, που εκδόθηκε τὸ 1476 στὸ Μιλάνο.¹⁰

Οἱ εὐτυχεῖς συνέπειες τῶν προτάσεων τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ τῆς ἔκδοσης τῶν *Ἐρωτημάτων* δὲν περιορίζονταν στὸ πεδίο τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἐκμάθησης τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλὰ ἀφοροῦσαν καὶ τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς ἐνδιαφέροντος περὶ τῆ λατινικῆ μετάφραση ἑλληνικῶν κειμένων καὶ μάλιστα μὲ νέα πνοή, καθὼς οἱ νέες ἀποδόσεις λάμβαναν ὑπόψη τους τοὺς νόμους καὶ τὴν αἰσθητικὴ τῆς λατινικῆς γλώσσας, ἐνῶ οἱ μεσαιωνικὲς ἀποδόσεις κρίνονταν ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ἀποτυχημένες, ἀκόμη καὶ στίς περιπτώσεις ποὺ ὁ μεταφραστὴς ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοεῖ ἱκανοποιητικὰ τὸ πρωτότυπο.¹¹ Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ τοῦ ἀνθρωπιστῆ Brunī στὴν ἀποψη ὅτι ἐπιβαλλόταν ἡ ἐγκατάλειψη τῆς παλιᾶς πρακτικῆς τῆς *de verbo ad verbum* ἀπόδοσης¹² συνδυαζόταν μὲ τὴ μεταφορὰ τῆς προσοχῆς τοῦ μεταφραστῆ στὸ ὕφος, ὥστε τὸ μετάφρασμα νὰ ἀποκτᾶ κάποια λογοτεχνικὴ ποιότητα,¹³ καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν πρόθεση νὰ μεταφέρεται μὲ τρόπο συνολικὸ καὶ ὀλοκληρωμένο τὸ νόημα προβληματικῶν ἢ ἰδιωματικῶν χωρίων.¹⁴

10. Βλ. Berschin, *ὁ.π.*, σ. 63.

11. Πβ. Wilson, *ὁ.π.*, σ. 277–278.

12. Γιὰ ἓναν προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴ μετάφραση λατινικῶν κειμένων βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ M. le Doyen Cogny – Mme Denise Cogny, «Rhétorique et pédagogie, Étude de traductions latines comme approche du latin pour les étudiants d'initiation», *Influence de la Grèce et de Rome sur l'occident moderne, Actes du Colloque des 14, 15, 19 Décembre 1975, Paris E.N.S., Tours*, (ἐπιμ. R. Chevalier), Les Belles Lettres, Παρίσι 1977, σ. 319–327.

13. Πβ. L.D. Reynolds – N.G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ Φιλολογοί, Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων*, μτφρ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1989², σ. 175.

14. Ἡ θεωρητικὴ στάση τοῦ Χρυσολωρᾶ ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῆς μετάφρασης ἀπεικονίζεται στὰ λόγια τοῦ μαθητῆ του Cencio de Rustici: «θὰ ἤθελα νὰ πῶ κάτι γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ μεταφραστῆ: ὁ Μανουήλ, ἄνθρωπος μὲ θεϊκὲς ἀναμφίβολα ιδιότητες, συνήθιζε νὰ λέει πὼς ἡ κατὰ λέξη ἀπόδοση στὰ λατινικὰ εἶναι ἄκρως ἀνεπαρκῆς. Ἰσχυρίστηκε πὼς ὄχι μονάχα ἦταν παράλογη, ἀλλὰ πὼς κάποιες φορὲς παραποιοῦσε ἐντελῶς τὸ νόημα στὰ ἑλληνικά. Ἀντίθετα, ὑποστήριζε πὼς ἔπρεπε κανεὶς νὰ μεταφράζει κατὰ νόημα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτοὶ ποὺ ἔκαναν τὴ μετάφραση θὰ ἀναλάμβαναν ὅπωςδῆποτε τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν ἀλλάξουν ἐπ' οὐδενὶ τὸ ἑλληνικὸ ἰδίωμα. Γιατὶ ἂν κάποιος ἀλλάζε τὸ ἑλληνικὸ ἰδίωμα γιὰ νὰ γίνε σαφέστερος ἢ πὺ ἀνοιχτὸς στὸ κοινὸ του, θὰ ἐπιτελοῦσε ἔργο σχολιαστῆ, ὄχι μεταφραστῆ». Βλ. Wilson, *ὁ.π.*, σ. 31–32.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα τοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς περὶ τὴ μετάφραση προβληματικῆς, ὁ Ἄλδος Μανούτιος κατέστη ὁ θεμελιωτῆς τῆς πρώτης στέρεας καὶ διαρκοῦς παράδοσης στὴν ἐλληνικὴ τυπογραφία,¹⁵ πετυχαίνοντας νὰ ἀποκτήσει τὴν ἀποκλειστικότητα στὴν ἔκδοση τῶν κλασικῶν μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς* τοῦ Λάσκαρι.¹⁶ Ὁ πρωτοπόρος ἐκδότης ἐπιδίωξε νὰ καλύψει τὴν ἀνάγκη γιὰ ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ ἀξιόπιστα κείμενα σὲ σχῆμα εὐχρηστο καὶ αἰσθητικὰ εὐχάριστο, ὥστε νὰ καταστοῦν διαθέσιμα, παρὰ νὰ ἐξασφαλίσαι φιλολογικὴ εὐρυμάθεια στὸν ἀναγνώστη.¹⁷ Ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ του στὴ Βενετία τὸ 1491 ὡς τὸ θάνατό του τὸ 1516 ὁ οὐμανισμὸς στὸν τόπο αὐτὸν κινήθηκε γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του καὶ τὸν κύκλο ποὺ δημιούργησε.¹⁸ Ἡ ἴδρυση γύρω στὰ 1501 τῆς Νεακαδημίας, ἐνὸς συλλόγου Ἑλλήνων καὶ Δυτικῶν¹⁹ *studiosi*, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου οἱ τελευταῖοι θὰ μπορούσαν, μιλώντας μάλιστα ὑποχρεωτικὰ τὴν ἐλληνικὴ, – ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ *Lex Neacademiae*, συνταγμένη ἀπὸ τὸν Σκιπίωνα Κρατερομάχο (Scipione Forteguerra) –, νὰ ἀνταλλάσσουν ιδέες γιὰ δημοσιεύσεις καὶ συζητώντας τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν χειρογράφων, νὰ γνωρίσουν τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα σὲ ἓνα εὐρύτερο κοινό,²⁰ ὑπῆρξε ἓνα μεγαλεπήβολο σχέδιο τοῦ Ἄλδου,

15. Ὁ Ἄλδος ξεκίνησε τὴν ἐπαγγελματικὴ του σταδιοδρομία ὡς γραμματικὸς, ὡς δάσκαλος καὶ ὄχι ὡς ἐκδότης, καὶ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ φαίνεται πὼς δὲν τὴ λησμόνησε ποτέ. Διέθετε, συνεπῶς, προσωπικὴ εὐαισθησία καὶ ἐνδιαφέρον νὰ καταστήσει γνωστὰ τὰ ἔργα τῶν κλασικῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων ποὺ θεωροῦσε πὼς βρίσκονταν ἢ ἄφειλαν νὰ βρίσκονται στὸ κέντρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐνδιαφερόντων. Ὁ ἴδιος ἐκπόνησε ἀρκετὲς μεταφράσεις ἐλληνικῶν ἔργων, ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1487 ἐργαζόταν στὴν ἐκπόνηση μιᾶς λατινικῆς γραμματικῆς, τὴν ὁποία ἐπεξεργαζόταν ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του γιὰ πάνω ἀπὸ δύο δεκαετίες καὶ τὴν ὁποία ἀνατύπωσε δύο φορές. Βλ. Kristian Jensen, «The Latin Grammar of Aldus Manutius and its Fortune», στὸ S. Zeidberg (ἐπιμ.) καὶ Kiorella Gioffradi Superbi (βοηθ. ἐπιμ.), *Aldus Manutius and Renaissance Culture, Essays in Memory of Franklin D. Murphy, Acts of an International Conference, Venice and Florence, 14–17 June 1994*, Leo S. Olschki, Φλωρεντία, σ. 277. Καὶ οἱ τρεῖς γενιὲς τοῦ οἴκου του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς συμβολῆς τους στὴ διάδοση καὶ τὴ φήμη τῆς τυπογραφίας, καθὼς καὶ στὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῆς ἐκτυπωτικῆς τέχνης, πέρα, ἀκόμα, ἀπὸ τὴ δημοσίευση ἔργων ἄλλων λογίων, συνέβαλλαν καὶ μὲ τὴν ἔκδοση πρωτότυπων μελετῶν.

16. Σύμφωνα μὲ νοταριακὴ πράξις τοῦ 1542 τὸ αὐθεντικὸ συμβόλαιο χρονολογεῖται στὰ 1495, λίγο μετὰ τὴν 1η Μαρτίου. Βλ. Martin Lowry, *The World of Aldus Manutius, Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Basil Blackwell, Ὁξφόρδη 1979, σ. 82.

17. Βλ. Oliver Logan, *Culture and Society in Venice 1470–1790, The Renaissance and its Heritage*, B.T. Batsfold, Λονδίνο 1972, σ. 75.

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton University Press, Πρίνστον 1986, σ. 238 καὶ 275.

19. Βλ. ἐνδεικτικὰ Nicol, ὁ.π., σ. 420, Wilson, ὁ.π., σ. 229 κ.έ., Reynolds – Wilson, ὁ.π., σ. 185.

20. Πρβλ. Nicol, ὁ.π., σ. 421.

άντιπροσωπευτικό του ένθουσιασμού περί τὰ ἑλληνικὰ πού τὸν διακατεῖχε. Οἱ πιὸ διακεκριμένοι ἀπὸ τοὺς μορφωμένους Βενετοὺς τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα ἀφιερῶθηκαν στὴν προώθηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν καὶ μαζί τους συστρατεύθηκε μιὰ ομάδα διορθωτῶν, μεταφραστῶν καὶ ἐκδοτῶν, ξεχωριστῶν λογίων στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονταν ὁ Alberto Pio, ὁ Desiderius Erasmus, ὁ Pietro Bembo, ὁ Egnazio, ὁ Marcantonio Sbellico, ὁ Marino Sanudo, ὁ Andrea Navagero κ.ἄ.,²¹ καὶ βέβαια, ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, ὑπεύθυνος γιὰ πολλὲς ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις ἑλληνικῶν κειμένων καὶ φιλόλογος μὲ ἰδιαίτερο ἐκδοτικὸ χάρισμα.²²

Ἡ πρακτικὴ τῆς συνοδείας τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἀπὸ λατινικὴ μετάφραση ἐντάσσεται στὴν ὑπηρετίση τοῦ παραπάνω στόχου, τῆς διάδοσης δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καὶ τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας σὲ εὐρύτερα στρώματα· μαζί μὲ τοὺς *indices*, τὰ λεξιλόγια, τὰ λεξικά, τὰ ὑπομνήματα παραλλήλων, ἡ περιλήψη τῆς λατινικῆς ἀπόδοσης στὴν ἔκδοση ἑνὸς κλασικοῦ κειμένου ἀνήκει στὶς πρακτικὲς πού καθιστοῦσαν τὸ βιβλίον ἕνα χρήσιμο ἐργαλεῖο μελέτης καὶ σκέψης. Τὰ παράλληλα αὐτὰ «ἐργαλεῖα» πού συνόδευαν τὰ κλασικὰ κείμενα εἶναι στοιχεῖα πού προϋπῆρχαν τοῦ Ἄλδου, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν δὲν εἶχαν δοκιμαστῆ μὲ τόσο μεγάλη συστηματικὴ σὲ τὸ τυπωμένο βιβλίον.²³

Πρὶν ὁ Ἄλδος ξεκινήσει τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα τὸ 1494–1495 (μὲ τὴ δημοσίευση ὡς δειγμάτων ἢ δοκιμαστικῶν κομματιῶν τοῦ Μουσαίου²⁴ – ἐνδεχομένως – καὶ τῆς *Γαλεομνομαχίας*), λίγα μόνο ἑλληνικὰ κείμενα ἦταν διαθέσιμα τυπωμένα: μερικὰ βιβλία Ἑλλήνων κλασικῶν, ὁ Ὅμηρος, ὁ Αἴσωπος, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Θεόκριτος, ἐνῶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μὲ τὸ ποίημα *Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον* τοῦ Μουσαίου τυπωνόταν ἡ *Παλατινὴ Ἀνθολογία* στὴ Φλωρεντία

21. Βλ. ἐνδεικτικὰ Logan, *δ.π.*, σ. 71, Paul Oskar Kristeller (ἐπιμ.) καὶ F. Edward Cranz (βοηθ. ἐπιμ.), *Catalogus translationum et commentariorum: mediaeval and renaissance Latin translations and commentaries, annotated lists and guides*, τόμ. II, The Catholic University of America Press, Οὐάσιγκτον 1971, σ. 68.

22. Τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὶς *Editiones Aldinae* ἰδιαίτερη σημασία στὴ Φλωρεντία ἀποκοτοῦν οἱ *Editiones Iuntinae*, δημιούργημα τοῦ Filippo Giunti, παρόλο πού ὑστεροῦσαν σὲ ποιότητα ἐναντι τῶν ἀλδινῶν. Βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ Nesselrath, *δ.π.*, σ. 123, καὶ γιὰ τὶς σχέσεις *Editiones Aldinae* καὶ *Iuntinae* βλ. Lilian Armstrong, «Benedetto Bordon, Aldus Manutius and Lucantonio Giunta», σὲ *Aldus Manutius and Renaissance Culture*, *δ.π.*, σ. 161–183.

23. Βλ. Carlo Vecce, «Aldo e l'invenzione dell'indice», σὲ *Aldus Manutius and Renaissance Culture*, *δ.π.*, σ. 109, πρβλ. Carol Everhart Quillen, *Rereading the Renaissance, Petrarch, Augustine, and the Language of Humanism*, The University of Michigan Press, χ.τ. 1998, σ. 69.

24. Βλ. Martin Sichertl, *Griechische Erstausgaben des Aldus Manutius*, Ferdinand Schoningh, Paderborn – Μόναχο – Βιέννη – Ζυρίχη 1997, σ. 4 καὶ 31.

ἀπὸ τὸν Laurentius de Alopa τὸν Αὐγουστο τοῦ 1494,²⁵ ὁ Καλλίμαχος καὶ λίγο ἀργότερα τέσσερις τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη.²⁶ Στὸ τέλος τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Ἰαλδου, καὶ πάντως στὰ μέσα πιά τοῦ 16ου αἰώνα, σχεδὸν ὅλοι οἱ δόκιμοι Ἑλληνας συγγραφεῖς ἦταν στὴ διάθεση τῶν *studiosi*, ἐνισχύοντας καὶ παρέχοντας τὸ ἔναυσμα γιὰ μελέτη σὲ ἕναν προοδευτικὰ ἀξιανόμενον ἀριθμὸ φίλων τῶν κλασικῶν κειμένων.²⁷ Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Βησσαρίωνος, ποῦ τώρα εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη,²⁸ παρὰ τὴν καθυστέρηση ποῦ παρουσίασε ἢ ἀξιοποίησή του ἀπὸ τὴν Ἑνετικὴ Δημοκρατία, περιεῖχε τὸ πρωτογενὲς γιὰ τοὺς ἐκδότες ὑλικὸ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων, ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιήσουν Ἑλληνας λόγιοι τῆς διασπορᾶς.²⁹

Ἡ μετάφραση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων καὶ συνολικὰ ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἰαλδου ἀποσκοποῦσε στὴ δημιουργία τοῦ συγκεκριμένου κύκλου λογίων, τῶν *studiosi*, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, τοὺς ὁποίους ὁ ἐκδότης εἶναι ὁ πρῶτος ποῦ ἀποκαλεῖ ἔτσι στοὺς προλόγους τῶν ἐκδόσεών του (τοῖς *σπουδαίοις*).³⁰ Οἱ χαιρετισμοὶ του πρὸς αὐτοὺς (εὖ πράττειν) ἀναγνωρίζουν τὴν ὑπαρξή τους ὡς ἐνὸς ἐργαζόμενου δικτύου καὶ ἡ σημασία αὐτῆς τῆς στάσης δὲν ὑποβαθμίζεται ἰδιαίτερα οὔτε ἀπὸ τὴν πιθανότητα νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ἐγκαρδιότητα ἢ ἀπὸ τὴν πρόθεση τῆς διαμόρφωσης ὁμάδας μιὰ ἐμπορικὴ ὑστεροβουλία τοῦ Ἰαλδου.³¹ Οἱ λατινιστὶ συνταγμένες εἰσαγωγές τῶν πρώτων αὐτῶν ἐκδόσεων, καθὼς καὶ ὁ ἑλληνικὸς πρόλογος τοῦ Μουσαίου, διακρίνονται ἀπὸ ἐξομολογητικὴ τάση, μεταφέροντας τὸν εἰλικρινῆ προβληματισμὸ τοῦ ἐκδότη μπροστὰ στὸ ἐγχείρημα ποῦ προτίθεται νὰ ἀναλάβει· ἀπευθύνονται στὸν ἀναγνώστη μὲ ἀμεσότητα³² ποῦ ἐκπλήσσει, περιλαμβάνουν τὶς διακηρύξεις

25. Βλ. *Fine Books from the Aldine Press, Venice: 1495-1566*, Christies, Λονδίνο 1995, σ. 75.

26. Βλ. Richard C. Christie, *The Chronology of the Early Aldines*, χ.τ. χ.χ., σ. 194. Πρβλ. Rhodes, *δ.π.*, σ. 19.

27. Πρβλ. Ralph Hexter, «Aldus, Greek, and the shape of the "Classical Corpus"» στὸ *Aldus Manutius and Renaissance Culture*, *δ.π.*, σ. 143.

28. Βλ. ἐνδεικτικὰ Frederic C. Lane, *Venice, A Maritime Republic*, The John Hopkins University Press, Λονδίνο 1973, σ. 219.

29. Πρβλ. Lane, *δ.π.*, σ. 311. Ἡ χρῆση τῆς ὁμῶς ἀπὸ τὸν Ἰαλδο εἶναι ἀμφισβητήσιμη. Πρβλ. Ioanna Phoca, «Aldus Manutius, philhellène», στὸ David R. Jordan (ἐπιμ.), *Romanus et Græcorum studiosus, A celebration of Aldus Manutius 500 years after his first dated publication*, Τροχαλία, Ἀθήνα 1995, σ. 7.

30. Βλ. τὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἀλδινῆς ἐκδοσης τοῦ Μουσαίου. Πρβλ. Hexter, *δ.π.*, σ. 158.

31. Πρβλ. Hexter, *δ.π.*, σ. 159.

32. Πρβλ. Angela Dillon Bussi, «Le Aldine Miniature della Biblioteca Medicea Laurenziana», στὸ *Aldus Manutius and Renaissance Culture*, *δ.π.*, σ. 211.

για τους σκοπούς της έκδοτικής προσπάθειας του Άλδου και καταλήγουν στην υπόσχεση πώς, αν αυτές οι εκδόσεις αγοραστούν, θα ακολουθήσουν περισσότερες και καλύτερες.³³ Στην έκδοση, για παράδειγμα, του *Thesaurus Cornucopiae* του 1496 περιλαμβάνεται επιστολή-πρόλογος του Μανουτίου στην οποία αναφορικά με το Θησαυρό επισημαίνεται πώς το βιβλίο περιέχει στην πράξη οτιδήποτε θα επιθυμούσε κανένας, για να λάβει τέλεια γνώση της ελληνικής λογοτεχνίας, και επιπρόσθετα ο Άλδος αναγγέλλει τα σχέδιά του να προχωρήσει στις πρώτες εκδόσεις του έργου του Άριστοτέλη.³⁴

Η πληθώρα των εκδόσεων των Ελλήνων κλασικών και η καθιέρωση να περιλαμβάνεται σε αυτές ή λατινική απόδοση των ελληνικών κειμένων προσέφερε τα μέσα, για να φωτιστεί ή μελέτη της μίμησης των Ελλήνων από τους Ρωμαίους, να μελετηθούν τα έργα των τελευταίων σε σχέση με τα ελληνικά πρότυπά τους.³⁵ Η παραπάνω όπτική, με την οποία πλέον αντιμετωπίζονταν τα κλασικά γράμματα, οδήγησε στην αναγνώριση πώς τα λατινικά και τα ελληνικά συνιστούν ένα σώμα με διττή υπόσταση. Και δέν είναι παράλογο να υποστηριχτεί πώς η εξέλιξη αυτή, που μπορεί να αναγνωριστεί ως συνέπεια της έκδοτικής δραστηριότητας του Άλδου,³⁶ ή αντίληψη δηλαδή ότι τα ελληνικά και τα ρωμαϊκά γράμματα αποτελούν αδιαχώριστο ζεύγος που αξίζει και είναι πρόφορο και αναγκαίο να εξετάζεται ως τέτοιο, εμπεδώνεται όχι μόνο με την έκδοση των ελληνικών ως προτύπων των Λατίνων, αλλά, επιπλέον, και με την καθιέρωση ως απαραίτητης της συνοδευτικής για τα ελληνικά κείμενα λατινικής μετάφρασης.³⁷

Η συνοδεία των κλασικών κειμένων από λατινικές μεταφράσεις αποτελεί μια πτυχή της προσπάθειας από τον Άλδο και τους πρωτοπόρους εκδότες του 15ου αιώνα να δημιουργηθεί ένας νέος χώρος για τους κλασικούς, που θα αποτελούσε πεδίο αλληλεπίδρασης των δύο συνιστωσών της κλασικής

33. Πρβλ. Martin Davies, *Aldus Manutius, Printer and Publisher of Renaissance Venice*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, Άριζόνα 1999, σ. 18.

34. Βλ. μτφρ. Antje Lemke, εισαγ. Donald P. Bean, *Aldus Manutius and his Thesaurus Cornucopiae of 1496*, Syracuse University Press, Νέα Υόρκη 1958, σ. 11-14.

35. Πρβλ. Hexter, *δ.π.*, σ. 144.

36. Πρβλ. Hexter, *δ.π.*, σ. 146.

37. Αξίζει να σημειωθεί ότι η καθιέρωση των λατινικών και των ελληνικών ως των δύο σκελών της κλασικής παιδείας δέν ήταν εξέλιξη αυτονόητη στην ιστορία των γραμμάτων. Ρεύματα του 12ου αιώνα ίσως θα είχαν οδηγήσει σε μια τετραγλωσσική σύνθεση με λατινική, ελληνική, εβραϊκή και άραβική συνιστώσα ή τριγλωσσική (με την εξαίρεση των εβραϊκών), συνεπώς ήταν πράγματι ο ιταλικός 15ος αιώνας που στερέωσε τις βάσεις της ελληνορωμαϊκής παιδείας και έγγυθηκε την ακεραιότητα της δομής αυτής. Βλ. Hexter, *δ.π.*, σ. 146, σημ. 13.

παιδείας. Πέρα από το φωτισμό των έργων των Λατίνων μέσα από την αποκάλυψη-έκδοση των ελληνικών προτύπων τους, ή ενίσχυση της κατανόησης των ελληνικών κειμένων διαμέσου της λατινικής μετάφρασης ήταν ένας τρόπος για την ενίσχυση της ίδιας της ελληνομάθειας, δημιουργούσε στην πράξη ένα ολόενα διευρυνόμενο κοινό, στο οποίο θα μπορούσε να απευθύνεται ή έκδοση των αρχαίων Έλλήνων κλασικών.³⁸ Από τη στιγμή που πολλοί, ακόμη και μορφωμένοι άνθρωποι, αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσχέρειες κατανόησης των ελληνικών κειμένων, ήταν λογικό να αποκτήσουν και να διατηρήσουν ιδιαίτερη βαρύτητα και ρόλο οι λατινικές μεταφράσεις αναφορικά τόσο με την εκμάθηση της ελληνικής, όσο και με την ανάγνωση και τη μελέτη των κλασικών. Ο Άλδος ήταν σε θέση να διαβλέπει ότι, ανεξάρτητα από την αγάπη του για τα κλασικά

38. Όπως τα δίγλωσσα χειρόγραφα στην περίοδο του Μεσαίωνα, έτσι και κατά τον Άνθρωπισμό οι δίγλωσσες εκδόσεις υπήρξαν τα κυριότερα, και ίσως τα προσφορότερα, μέσα για την εκμάθηση της ελληνικής στη Δύση. Άλλωστε, το θέμα της μετάφρασης των αρχαίων ελληνικών κειμένων ως πνευματικής δραστηριότητας με την οποία επιδιώκεται ή κατανόηση και ή αξιοποίηση της κλασικής κληρονομιάς έχει από αρκετά παλιά διττή υπόσταση: σχετίζεται με τον πολιτισμό και την παιδεία των ανθρώπων γενικά, αλλά αποτελεί και θέμα της παιδείας με τη στενότερη έννοια, ζήτημα της εκπαίδευσης. Η αντίβλη των βιβλίων της Αγίας Γραφής ήταν το σημαντικότερο βοηθητικό μέσο για τη μελέτη της γλώσσας: ιδιαίτερα, μάλιστα, στη διάρκεια του Μεσαίωνα οι τρεις μεταφορές του Ψαλτηρίου αποτέλεσαν εκπαιδευτικά εργαλείδια αντιβαλλόμενα γραμμή προς γραμμή σε τρεις στήλες (*Psalterium triplex*, *Psalterium tripartitum*). Βλ. ενδεικτικά Louis G. Kelly, «Medieval Psalm Translation and Literality», στο Jeanette Beer (έπιμ.), *Translation Theory and Practice in the Middle Ages*, *Studies in Medieval Culture*, XXXVIII, Medieval Institute Publications, Kalamazoo, Μίσιγκαν 1997, σ. 161–172 αναφορικά με το βαθμό της πιστότητας που διέκρινε τις λατινικές αποδόσεις του Ψαλτηρίου από τον Ίερώνυμο. Το δίγλωσσο Ψαλτήριο της Βιβλιοθήκης του Kues άρ. 9, δέν είχε κατά το Μεσαίωνα χρησιμοποιηθεί άπλώς ως εισαγωγή στα ελληνικά, αλλά κατασκευάστηκε έξαρχής για τον σκοπό αυτό, όπως δείχνει και ή τριπλή παράθεση του κειμένου (σαφής ένδειξη για «σχολική» χρήση). Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο είχε αξιοποιηθεί και ο Βιργίλιος στην ύστερη Αρχαιότητα ως μέσο εκμάθησης της λατινικής από τους ελληνόγλωσσους μαθητές. Βλ. Berschin, δ.π., σ. 68, 90, 260, 299 και σημ. 56 και 57 της σ. 313. Τα νέα γραμματικά βοηθήματα της εποχής του ούμανισμού δέν στάθηκαν ικανά να εκτοπίσουν τη μεσαιωνική αυτή μέθοδο εκμάθησης της ελληνικής, όπως φανερώνει με χαρακτηριστικό τρόπο ή περίπτωση του Traversari, που συστήνει ανεπιφύλακτα το δίγλωσσο Ψαλτήριο για το σκοπό αυτό [βλ. Berschin, δ.π., σ. 63–64 και σημ. 64 της σ. 75, και Wilson, δ.π., σ. 70, P. Sabbadini, *Il metodo degli umanisti*, Le Monnier, Φλωρεντία 1922, σ. 18–20], ενώ στον πρόλογο του τρίτου τόμου του Άριστοτέλη (της έκδοσης του 1497) σε επιστολή του Άλδου προς τον Alberto Pio περιλαμβάνεται ή ενδιαφέρουσα διαβεβαίωση πως δέν υπάρχει ελληνικό βιβλίο από το οποίο οι Δυτικοί θα μπορούσαν να μάθουν ελληνικά καλύτερα, και πως έτσι ο Ermolao Barbaro, ο Giovanni Pico della Mirandola, ο Hieronymus Donatus, ο Angelo Poliziano έμαθαν ελληνικά. Ο Άλδος επαναλαμβάνει ότι ή μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε από τους ούμανιστές ήταν ή σύγκριση ελληνικού κειμένου και λατινικής μετάφρασης, και ότι οι μεταφράσεις του Γαζή για τα περι ζών βιβλία του Άριστοτέλη ήταν τα έργα που χρησιμοποιούσαν για το σκοπό αυτό. Βλ. Wilson, δ.π., σ. 30 και 201, Reynolds – Wilson, δ.π., σ. 175.

κείμενα, θὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ καταστήσει δυνατὴ τὴν ἀνάγνωσι τῶν ἑλληνικῶν κειμένων σὲ ἓνα κάπως εὐρύτερο κοινό, πρὶν ἀποπειραθεῖ νὰ ἀναπαράγει καὶ νὰ ἐμπορευτεῖ τὰ κείμενα αὐτά. Πρὶν νὰ ἀναληφθεῖ ἓνα μεγαλεπήβολο ἐκδοτικὸ σχέδιο ποὺ θὰ ἀφοροῦσε τὸ σύνολο τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας (πρῶτο τολμηρὸ βῆμα θὰ ἦταν ἡ πεντάτομη ἔκδοσι τοῦ Ἀριστοτέλη), ἦταν ἀναγκαῖο δηλαδὴ νὰ γεννηθεῖ καὶ νὰ ἐμπεδωθεῖ ἓνα στοιχειῶδες ἐνδιαφέρον περὶ τὰ κλασσικά, καὶ ὁ σκοπὸς αὐτὸς μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴ μετάφρασι καὶ ἔπειτα μὲ τὴ διασπορὰ καὶ διάδοσι ἀναγνωστικῶν, ἐγχειριδίων γραμματικῆς, καὶ λεξικῶν. Ὅπως σημειώνει ὁ Davies, ἡ πρώτη χρονολογημένη ἔκδοσι τοῦ Ἄλδου (τὸ 1495)³⁹ καὶ τῆς ἑταιρείας του εἶναι τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρι, ἡ εἰσαγωγὴ στὴν ἑλληνικὴ γραμματικὴ ποὺ συνοδεύεται καὶ αὐτῇ, ὅπως καὶ ὁ ἀχρονολόγητος Μουσαῖος, ἀπὸ λατινικὴ μετάφρασι ἀντικριστὰ στὸ ἑλληνικὸ κείμενο,⁴⁰ ἔργο τοῦ Giovanni Crastono.⁴¹ Τὸ ἔργο αὐτό, τὸ πρῶτο βιβλίον ποὺ τυπώθηκε ἐξ ὀλοκλήρου στὰ ἑλληνικά το 1476 στὸ Μιλάνο καὶ ἔκτοτε γνώρισε πολλὰς ἀνατυπώσεις, ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Μανουῦτιο μὲ βελτιώσεις καὶ μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς δομημένης εἰσαγωγῆς γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, καθὼς καὶ μερικὰ ἀπλά καὶ οἰκεία κείμενα ἀνάγνωσις, ὅπως ἡ *Κυριακὴ Προσευχὴ* καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*. Ἡ γραμματικὴ αὐτὴ προσφέρθηκε ὡς ὑπόδειγμα σπουδαιότερων μελλοντικῶν ἐκδόσεων ἀλλὰ καὶ ἀνταποκρινόμενη στὴν ἀνάγκη ἐκμάθησις τῆς ἑλληνικῆς. Τρεῖς ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσίν της ὁ Ἄλδος εἶχε ζητήσει νὰ ἀποκτήσει ἀπὸ τὴ βενετικὴ σύγκλητο τὸ προνόμιον καὶ τὴν ἀποκλειστικότητα νὰ ἐκτυπῶναι στὴ βενετικὴ ἐπικράτεια μόνον αὐτὸς τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων,⁴² ποὺ σχεδίαζε νὰ ἐκδώσει.

Σὲ κάθε ἐπανεκδοσι τῶν ἐγχειριδίων αὐτῶν λαμβανόταν μέρημα νὰ καθίστανται ὄλο καὶ περισσότερο φιλικὰ στὸ χρήστη τους. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸ τῶν καινοτομιῶν τους ἦταν ὅτι οἰκοδομοῦσαν μιὰ δημιουργικὴ σχέση (ἐνίστε, μάλιστα, σχέση ἀλληλεπίδρασις) ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖον κείμενον καὶ τὰ βοηθήματά του, καὶ δὲν περιορίζονταν στὰ λεξικά καὶ τὶς γραμματικὰς μὲ τοὺς προφανεῖς καὶ διάφανους παιδαγωγικοὺς τοὺς στόχους. Γιὰ τὴ χρῆσι τῶν *indices* ποὺ συνόδευαν τὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων, σὲ μερικὰς περιπτώσεις

39. Βλ. Paolo Eleuteri, *Storia della tradizione manoscritta di Museo*, Giardini editori e stampatori, Πίζα 1981, σ. 34. Πολλοί, βέβαια, θεωροῦν πὼς ἡ ἀχρονολόγητη ἔκδοσι τοῦ Μουσαίου καὶ ἡ *Γαλεομομαχία* εἶναι ἀκόμα παλαιότερες (πὼς πραγματοποιήθηκαν τὸ 1494, ὅπως θὰ σημειωθεῖ παρακάτω). Βλ. Lowry, *ὁ.π.*, σ. 82 καὶ 112.

40. Βλ. Davies, *ὁ.π.*, σ. 14.

41. Βλ. Rhodes, *ὁ.π.*, σ. 20.

42. Βλ. Davies, *ὁ.π.*, σ. 18, πρὸβλ. Phoca, *ὁ.π.*, σ. 8.

προϋπόθεση ήταν να αριθμηθεί ο ίδιος ο αναγνώστης τις σελίδες.⁴³ Η έκτύπωση, μάλιστα, του λατινικού κειμένου γινόταν με τέτοιο τρόπο, όταν συνόδευε το ελληνικό, ώστε να επιτρέπει στον αναγνώστη με τον επιδέξιο χειρισμό των συλλογών να έχει στη διάθεσή του είτε μια μετάφραση αντικριστά στο κείμενο ή, αν έκρινε ότι ήταν έπαρκής ή έλληνομάθειά του, μόνο το ελληνικό κείμενο.⁴⁴ Τέτοια είναι η περίπτωση, για παράδειγμα, της πρώτης έκδοσης του ποιήματος του Μουσαίου, για την οποία στον κατάλογο των αλδινών εκδόσεων πιθανολογείται το έτος 1494⁴⁵ (αναφορικά με τα 10 φύλλα του ελληνικού κειμένου), ενώ φέρει τη χρονολογική ένδειξη 1495 ή λατινική μετάφραση που καταλαμβάνει 12 φύλλα⁴⁶ και φαίνεται πως προστέθηκε αργότερα.⁴⁷ Στην έκδοση του Αίσώπου του 1505 ή πρακτική είναι ή ίδια με την πρώτη έκδοση του ποιηματίου *Tà καθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον*: ή λατινική μετάφραση τυπώθηκε σὲ φύλλα χωρὶς ἀρίθμηση καὶ παρεμβάλλονταν μεταξύ εκείνων του ελληνικού κειμένου, ώστε να λαμβάνεται χωριστά και να αποτελεί ένα χωριστό τόμο.⁴⁸ Στον κατάλογο των αλδινών εκδόσεων του 1498, ο αρχάριος στη μελέτη των ελληνικών διαβεβαιώνεται ότι ή γραμματική του Λάσκαρι συνοδεύεται από λατινική μετάφραση αντικριστά με το ελληνικό κείμενο,⁴⁹ και μάλιστα πως τα φύλλα της μπορούσαν να παρεμβληθούν στὰ ελληνικά, αν χρειαζόταν.⁵⁰

43. Αντίθετα, ο ίδιος ο Άλδος διαφημίζει στον πρόλογο του λεξιλογίου του Pollux την πρακτική της αρίθμησης των σελίδων που εγκαινιάζει στην έκδοση αυτή του 1508. Βλ. Hexter, *δ.π.*, 157, σημ. 44.

44. «[...] posse te pro arbitrio tuo Latinam Graeco insertare et ex duobus quinternionibus unum et ex uno duos facere, si prius tamen adverteris, ut Latine [...] pagina Graecae opponatur». Οί οδηγίες αυτές επανεμφανίζονται στις δύο εκτυπώσεις από τον Άλδο της *Γραμματικής του Λάσκαρι*. Βλ. και Hexter, *δ.π.*, σ. 157, σημ. 45.

45. Πρβλ. Ant. Aug. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde, ou Histoire des trois Manouce*, Jules Renouard - Librairie, Παρίσι M.DCCC.XXXIV (γ' έκδοση), σ. 81, 256-258.

46. Πρβλ. Lowry, *δ.π.*, σ. 112.

47. Στον Μουσαίο, όπως και τον Άριστοτέλη, στον Θεόκριτο, τον Θεόδωρο Γαζή και τη Γαλεομμομαχία, χρησιμοποιήθηκε ή πειραματική γραμματοσειρά, που έμεινε γνωστή ως σειρά του Άριστοτέλη, γιατί χρησιμοποιήθηκε στην πανηγυρική αυτή έκδοση. Βλ. Lowry, *δ.π.*, σ. 131. Για ένα σύντομο σχόλιο αναφορικά με τα τυπογραφικά στοιχεία που εισήγαγε ο Άλδος βλ. ένδεικτικά Phoca, *δ.π.*, σ. 11-13.

48. Βλ. Bibliotheca Aldina, *A collection of one hundred publications of Aldus Pius Manutius and the Aldine Press, including some valuable aldine conterefts*, Fiametta soave, Ρώμη MCMXCI, σ. 25.

49. Ο πιο έπαρκής αναγνώστης δέχεται τη συμβουλή ότι ο *Thesaurus Cornucopiae* θα του ήταν ιδιαίτερα έπωφελής, αν ήθελε να κατανοήσει τις πιο δύσκολες λέξεις από το όμηρικό λεξιλόγιο.

50. Πρβλ. Wilson, *δ.π.*, σ. 247.

Στὸν κατάλογο τοῦ 1513 ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἐγχειριδίου αὐτοῦ προσδιορίζει τοὺς *Graecarum litterarum rudes* ὡς δυνητικούς ἀγοραστὲς καὶ ἐπαναλαμβάνεται πὺς ὑπάρχει ἡ ἴδια δυνατότητα ἢ μετάφραση νὰ συνάπτεται (ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν ἐκδοση τοῦ Μουσαίου) ἢ ὄχι ἀνάλογα μὲ τὶς προσωπικὲς ἀνάγκες κάθε ἀγοραστῆ.⁵¹ Ἡ μέθοδος αὐτὴ θυμίζει τὴ δημιουργικὴ ἀνάγνωση-ἐπαφή μὲ τὸ κείμενο στὴν ὁποία προβαίνει καὶ ὁ ἀρχαῖος ἀναγνώστης, καθιστάμενος πολλὰς φορὲς καὶ πρόχειρος «κριτικὸς» τοῦ κειμένου⁵² ποὺ διαβάζει, προσθέτοντας ὁ ἴδιος τὴ στίξη.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1495 καὶ 1515 δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Ἄλδο Μανούτιο περίπου 130 ἐκδόσεις Ἑλλήνων κυρίως καὶ Λατίνων κλασικῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 27, μάλιστα, εἶναι *editiones principes*. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἀσφαλῶς ἡ πεντάτομη τοῦ Ἀριστοτέλη (1495–1498) καὶ τοῦ Ἀριστοφάνη (1498) ἀλλὰ ἡ πρώτη πιθανότατα εἶναι, ὅπως σημειώθηκε, αὐτὴ τοῦ Μουσαίου,⁵³ καθὼς ὁ Ἄλδος, ὅπως φαίνεται, σφάλλοντας ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα τοῦ συγκεκριμένου ποιητῆ, τὸν κατέτασε στοὺς κλασικοὺς καὶ σημαντικοὺς συγγραφεῖς ποὺ παρουσίαζαν ζωντὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ του ἐγχεῖρημα συνολικά. Ἀκολούθησαν ἔργα τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Κοῖντου Σμυρναίου, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, τὰ Ἠθικά τοῦ Πλουτάρχου, ὁ Πίνδαρος, ὁ Αἰσχύλος κ.ἄ.⁵⁴

Ἡ στροφή, λοιπόν, στὰ κλασικὰ γράμματα ποὺ συντελέστηκε μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν λογίων τῆς Ἀναγέννησης, πέρα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν Λατίνων, ποὺ δὲν εἶχε, βέβαια, πάψει ποτέ, ἀφοροῦσε πλέον καὶ τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τοῦ συνόλου τῆς λογοτεχνίας τῆς, διευρύνοντας μάλιστα τὰ ὅρια τοῦ ἐνδιαφέροντος πέρα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ κείμενα, ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο, ἐντάσσοντας στὸ πεδίο τῆς ἐνασχόλησης τῶν *litterati* καὶ πολλοὺς ὕστερους ἢ μικροὺς συγγραφεῖς καὶ κάνοντας ἀποδεκτὴ καὶ τὴ γνησιότητα καὶ πολλῶν ἀπόκρυφων ἔργων.⁵⁵ Μὲ τὴ σταδιακὴ μετάφραση στὰ λατινικὰ σχεδὸν τοῦ συνολικοῦ *corpus* τῶν ἐλληνικῶν ἔργων

51. Βλ. Martin Lowry, «The Manutius publicity campaign», στὸ *Aldus Manutius and Renaissance Culture*, ὁ.π., σ. 36.

52. Ὁμοίως ἡ ἀλδινὴ ἐκδοση τοῦ Κατούλλου τοῦ 1502 ἐπέτρεπε στοὺς *studiosi* νὰ ἐπιλέγουν οἱ ἴδιοι τὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ποὺ θεωροῦσαν καλύτερη. Πρβλ. Hexter, ὁ.π., σ. 158.

53. Πρβλ. Reynolds – Wilson, ὁ.π., σ. 185.

54. Βλ. Kristeller καὶ Cranz, ὁ.π., τόμ. II, σ. 68.

55. Πρβλ. Paul Oskar Kristeller, *The Classics and Renaissance Thought*, Martin Classical Lectures, τ. XV, ἐκδοση τοῦ Oberlin College ἀπὸ τὸ Harvard University Press, Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη 1955, σ. 7.

πραγματοποιήθηκε και η εισαγωγή και καθιέρωσή τους ως κύριας πηγής τῆς δυτικής σκέψης. Βέβαια, κάποια κείμενα εἶχαν μεταφραστεί ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ λατινικὰ ἤδη στὴν Ἀρχαιότητα, ἐνῶ στὸ Μεσαίωνα ἡ – σαφῶς πλουσιότερη – μεταφραστικὴ παραγωγή ἀφοροῦσε, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὰ θεολογικὰ κείμενα, κυρίως τὸ ἀριστοτελικὸ *corpus* καὶ «ἐπιστημονικὰ» ἔργα, μαθηματικά, ἀστρονομία, ἰατρική. Συνεπῶς, πέρα ἀπὸ τὴ σύνθεση πολλῶν νέων ἐκδοχῶν γιὰ ἔργα ἤδη στὸ Μεσαίωνα μεταφρασμένα, ἡ σημαντικότερη συμβολὴ τῶν λογίων τῆς Ἀναγέννησης ἐντοπίζεται στὸ ὅτι μετέφρασαν ἔργα τῆς Ἀρχαιότητος γιὰ πρώτη φορὰ χωρὶς περιορισμοὺς θεματικοὺς καὶ μὲ σαφῶς εὐρύτερο πεδίο λογοτεχνικῶν ἐνδιαφερόντων. Στὸ πεδίο τόσο τῶν ἑλληνικῶν ὅσο καὶ τῶν λατινικῶν γραμμάτων ὁ Μεσαίωνας ἀσφαλῶς εἶχε προχωρήσει σὲ κάποιον βαθμὸ στὴν πρόσληψη τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας,⁵⁶ ἀλλὰ ὁ οὐμανισμὸς τῆς Ἀναγέννησης ἐπεξέτεινε τὴ γνώση σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ φάσμα τῶν σωζόμενων ἔργων.⁵⁷

Ἡ ἄρση τῶν περιορισμῶν δὲν ἀφορᾶ μόνον τὴ θεματικὴ των μεταφραζόμενων ἔργων, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ δουλικὴ προσκόλληση στὸ πρωτότυπο. Στὴν περίοδο τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ ἐγκαταλείπεται ἡ πρακτικὴ

56. Τὸ σχετικὸ μὲ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἐνδιαφέρον τοῦ Μεσαίωνα εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στραμμένο στὴ θεολογία, ἰδιαίτερα στὸν Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη, τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, ἢ στὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ ὅταν ἀκόμη στὸ πλαίσιο τῆς μεταφραστικῆς ἐργασίας, ὅπως παρατηρεῖται στὴν Ἀγγλία τοῦ 13ου αἰώνα, χρησιμοποιοῦνται μέσα ἢ βοηθήματα ποὺ κανεὶς τὰ συναντᾷ κατὰ κανόνα ἀργότερα κατὰ τὴν οὐμανιστικὴ προσέγγιση τῶν ἑλληνικῶν (ἑλληνικὰ χειρόγραφα, λεξικά, γραμματικὲς καὶ γλωσσομαθεῖς διερμηνεῖς), ἢ ὅλη ποὺ ἐνδιαφέρει τοὺς Ἄγγλους παραμένει ἀποκλειστικὰ ἡ συνήθης μεσαιωνικὴ, καθὼς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τραγικοί, οἱ ποιητὲς καὶ οἱ ἱστορικοὶ μένουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικὸ πεδίο τῆς Δύσης. Ἡ ἐμφαντικὴ προτίμηση στὴν Ἀρχαιότητα εἶναι διακριτικὸ στοιχεῖο τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, ἀφοῦ σπάνιες εἶναι οἱ περιπτώσεις ποὺ (κυρίως) ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα καὶ ἔπειτα ἐπιχειρήθηκε νὰ διευρυνθεῖ ἡ γνώση τῆς γλώσσας καὶ νὰ μεταφραστεῖ μὴ μεγαλύτερη ποικιλία ἀπὸ ἀρχαῖα κείμενα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεολογικά, συνήθως στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος βρισκόταν σταθερὰ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Γαληνὸς καὶ ἐν γένει ἰατρικὰ κείμενα, καὶ ἴσως ἔργα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποφέρουν κάποιο ὄφελος στὸ ἠθικὸ πεδίο. Βλ. Berschin, *ὁ.π.*, σ. 394, Wilson, *ὁ.π.*, σ. 15, πρβλ. Marjorie Rowling, *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Μεσαίωνα*, μτφρ. Ἑλλη. Ἰ. Ἀγγέλου, Ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1992, σ. 28–30 καὶ 172–180, Glending Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*, Cornell University Press, Ithaca – Λονδίνο 1982, σ. 19–38, ἰδιαίτερα τὶς σ. 19–20, καὶ γιὰ εἰδικότερα θέματα βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ Marie-Thérèse d'Alverny, «Translations and Translators», στὸ R.L. Benson – G. Constable (ἐπιμ.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Harvard University Press, Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη 1982, σ. 421–462 (ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κατάσταση στὸν 12ο αἰώνα), Marie-Thérèse d'Alverny, «Les traductions à deux interprètes, d'arabe en langue vernaculaire et de langue vernaculaire en latin», στὸ *Traduction et traducteurs au Moyen Age, Colloques internationaux du CNRS, IRHT 26–28 Μαΐου 1986*, Editions du CNRS, Παρίσι 1989, σ. 193–206 (γιὰ τὶς μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἀραβικά).

57. Πρβλ. Kristeller, *ὁ.π.*, σ. 16–17.

της πιστής, τῆς κατὰ λέξη ἀπόδοσης, τῆς κύριας μεταφραστικῆς τάσης κατὰ τὸ Μεσαίωνα, ποῦ εἶχε ἐκκινήσει ἀπὸ τὴν εὐλάβεια μὲ τὴν ὁποία προσεγγίζαν οἱ μεταφραστὲς κείμενα δογματικοῦ περιεχομένου, ἀφοῦ ἄλλωστε «γιὰ τὰ ἱερὰ κείμενα ἀκόμη καὶ ἡ σειρὰ τῶν λέξεων», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἱερώνυμος, «ἀποτελεῖ μυστήριον». ⁵⁸ Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ περὶ τῆ μετάφραση προβληματισμὸς ἦδη κατὰ τὸν πρῶμο Ἀνθρωπισμὸ ὁδηγεῖ τὴ μεταφραστικὴ πράξη στὴν κατεύθυνση τῆς ἐλευθεριότητος ποῦ διέκρινε τὴν πλειονότητα τῶν προ-χριστιανικῶν μεταφράσεων σὲ τέτοιον βαθμὸ, ὥστε ἴσως ὀρθότερο θὰ ἦταν νὰ μιλήσει κάποτε κανεὶς γιὰ παράφραση, ⁵⁹ ὅπως εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ Κατούλλου ἢ τῶν Λατίνων δραματικῶν ποιητῶν. Ἡ συνεχέταση τῶν σχετικῶν μὲ τὴ μετάφραση θέσεων τοῦ Κικέρωνα, ⁶⁰ τοῦ Ὁρατίου, ⁶¹ τοῦ Ἱερωνύμου ⁶² ἀναδεικνύει τὴ μετάφραση κατὰ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα ὡς μιὰ πράξη «πατριωτικῆ», μὲ τὴν ἔννοια πὼς ὁ μεταφραστὴς «αἰχμαλωτίζει» τὶς σκέψεις τοῦ πρὸς μετάφραση κειμένου καὶ τὶς ὁδηγεῖ *victoris iure* ὑποταγμένες στὴ δική του γλώσσα. ⁶³ Ἡ στάση αὐτῆ, ποῦ χαρακτηρίζει ἐν γένει τὴν προ-χριστιανικὴ παραγωγή, θέτει σὲ προτεραιότητα τὴ μέριμνα γιὰ τὴ μητρικὴ γλώσσα τοῦ μεταφραστῆ καὶ τὴν αἰσθητικὴ ποιότητα τοῦ μεταφράσματος ἔναντι τῆς πίστης πρὸς τὸ πρωτότυπο. ⁶⁴

58. Βλ. Hier., *Epist.* 57.5.2.

59. Ἡ περίπτωση τοῦ Κικέρωνα ὡς μεταφραστῆ συνιστᾷ ἐξαίρεση στὴ γενικὴ πρακτικὴ τῆς παράφρασης, ποῦ διέπει ἐν γένει τὶς ἀρχαῖες μεταφράσεις. Βλ. G. Cuendet, «Ciceron et Saint Jerome traducteurs», *REL* 11 (1933) 381.

60. Βλ. Cic., *De finibus* 3.15: *nec tamen exprimi verbum e verbo necesse est, ut interpretes indiserti solent*, καὶ *De optimo genere dicendi* 14: *non verba adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam adpendere*.

61. Βλ. Hor., *Ars Poet.* 133: *nec verbo verbum curabis reddere fidus interpres*. Γιὰ ἓνα σύντομο σχολιασμὸ τῆς ἐπιρροῆς τῆς παραπάνω θέσης στὴ μεσαιωνικὴ μεταφραστικὴ παραγωγή, βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ Douglas Kelly, «The *Fidus interpres*: Aid or Impediment to Medieval Translation and Translatio?», στὸ Jeanette Beer (ἐπιμ.), *Translation Theory and Practice in the Middle Ages, Studies in Medieval Culture*, XXXVIII, Medieval Institute Publications, Kalamazoo, Μίσιγκαν 1997, σ. 48, πρὸβλ. Susan Bassnett-McGuire, *Translation Studies*, ἀναθεωρ. ἔκδ., Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1991 (ἔπανέκδ. 1992), σ. 43–45.

62. Βλ. Hier., *Epist.* 57.4: *de syllabis calumniaris* (μομφὴ πρὸς ἐκείνους ποῦ τοῦ προσάπτουν κατηγορίες γιὰ ἐλεύθερη ἀπόδοση), 57.6: *alii syllabas aucupentur, et litteras, tu quaere sententias* (φέροντας ὡς παράδειγμα τὸ μεταφραστῆ τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Εὐάγριο τῆς Ἀντιοχείας).

63. Βλ. Hier., *Epist.* 57.6: *nec adsedit litterae dormitanti et putida rusticorum interpretatione se torsit, sed quasi captivos sensus in suam linguam victoris iure transposuit*.

64. Βλ. Franz Blatt, «Remarques sur l'histoire des traductions latines», *Classica et Mediaevalia* I (1938) 217–220.

Με τὸν Ἀνθρωπισμὸ καὶ τοὺς λογίους τῆς Ἀναγέννησης ἐπανερχεται στὸ προσκήνιο ἡ ἀρχαιότερη μεταφραστικὴ τάση τῆς προχριστιανικῆς ἐλευθεριότη-
 τας μὲ τρόπο πιδ συστηματικὸ, ἐνισχυμένη μὲ ἀπόπειρες καὶ γιὰ θεωρητικὴ
 θεμελίωση, σὲ συνδυασμὸ ἐπίσης μὲ τὴ συνολικὴ δυσφήμιση καὶ ἀπαξιωτικὴ
 θεώρηση τῶν καρπῶν τῆς μεταφραστικῆς παραγωγῆς τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου
 (ἀκόμη καὶ αὐτῶν τῆς ὕστερης Ἀρχαιότητος). Ἡ προοδευτικὴ ἀναγωγὴ τῆς
 μετάφρασης σὲ ὑπόθεση αἰσθητικῆς, καθὼς προβάλλεται ἔντονη πλέον ἡ ἀπαί-
 τησιμότητα γιὰ λαμπρότητα καὶ κομψότητα στὸ ὕφος, ὁδηγεῖ τὸν οὐμανιστὴ μετα-
 φραστὴ στὴ συνεπιζητή ἀναζήτηση μιᾶς ὑφολογικῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὸ
 ἑλληνικὸ πρωτότυπο καὶ τὴ λατινικὴ μετάφραση, στὴν προσπάθεια ρητορικῆς
 ἐξομοίωσης τοῦ μεταφράσματος μὲ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πρωτοτύπου.⁶⁵ Δεῖγμα τῆς
 αὐστηρότητος μὲ τὴν ὁποία τὸ νέο πνεῦμα ἀντιμετωπίζει τὴ μεσαιωνικὴ με-
 ταφράσεις τῶν ἑλληνικῶν κειμένων εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ὁ χαρακτηρισμὸς
 ἀπὸ τὸν *Salutati* τῆς μετάφρασης τοῦ Πλουτάρχου ἀπὸ τὸν Σίμωνα Ἀταμανὸ ὡς
*semigreca translatio*⁶⁶ ἐξαιτίας τῆς δουλικῆς ἐξάρτησός της ἀπὸ τὸ πρωτότυπο
 ἢ τὴ περιφρόνηση τοῦ Πετράρχη καὶ τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου γιὰ τὴ με-
 σαιωνικὴ μετάφρασις τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ τάση μεταφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς
 γραμματείας σὲ κομψὰ λατινικὰ ἔγινε τόσο ἰσχυρὴ, ὥστε θεωρήθηκε ἀναγκαία
 καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἀναβάθμιση τοῦ λόγου τοῦ Σταγειρίτη, ὅταν μεταφερόταν στὴ
 λατινικὴ, καὶ προεξοφλήθηκε μάλιστα ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὸ σύμφωνη γνώμη τοῦ
 ἀρχαίου φιλοσόφου.⁶⁷ Ἡ χρῆσις ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπιστῆς (πρῶτα ἀπὸ τὸν Bruni)
 τοῦ ὄρου *traducere*, ἀντὶ τῶν μέχρι τότε ἐπικρατούντων *transfere*, *transvertere*,
interpretari, εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τῶν νέων, κυρίαρχων πιά στὴ μεταφραστικὴ
 πρακτικὴ, ἰδεῶν καὶ τάσεων, τῆς ἐξαγγελλόμενης μεταφραστικῆς ἐλευθερίας,
 τοῦ ἐξωραϊσμοῦ, τῶν ἐπεμβάσεων, τῶν μεταβολῶν καὶ τῶν ἀπαλείψεων στίς
 ὁποῖες οἱ μεταφραστῆς τοῦ νέου πνεύματος προέβαιναν γιὰ αἰσθητικοὺς σκο-
 πούς, τῆς μέριμνας γιὰ καλλωπισμὸ, καθὼς τὸ *transfere* εἶχε ταυτιστεῖ μὲ τὴ

65. Οἱ λατινικὲς μεταφράσεις τοῦ Ὀμήρου, μὲ αὐτὴν τὴν ὀπτική, θὰ ἦταν πετυχημένες, ἂν κατάφεραν νὰ ἀναπαράγουν κάτι ἀπὸ τὸν ἦχο τοῦ βιργιλιανοῦ ἔπους. Ο Bruni στὸ ἔργο του *De interpretatione recta* ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ὑφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ πρωτοτύπου μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ἀρκετὰ καλά, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν στὸν ἀναγνώστη τῆς μετάφρασης νὰ σχηματίσει μιὰ σωστὴ ἰδέα γι' αὐτά. Πιστεύει ὅτι τὰ καλά στοιχεῖα τοῦ ὕφους ἐνὸς συγγραφέα μποροῦν νὰ ἐπιβιώσουν κατὰ τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὴ μιὰ γλῶσσα στὴν ἄλλη, καὶ φέρει ὡς παράδειγμα τὴ δική του ἀπόδοση τοῦ πλατωνικοῦ *Φαῖδρου*, στὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ καταδείξει τὴν ὁμορφιὰ τοῦ πλατωνικοῦ λόγου, ἐπισημαίνοντας τὴ χρῆσις τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς ἀντίθεσης, τὴν ἰσορροπιὰ κατανομῆ τῶν ἰδεῶν μέσα σὲ μιὰ πρόταση καὶ τὴν ἀντίθεση τῶν μακροσκελῶν καὶ σύντομων προτάσεων. Βλ. Wilson, ὁ.π., σ. 50.

66. Βλ. Berschin, ὁ.π., σ. 407 καὶ σημ. 116 στή σ. 432, ἐπίσης Wilson, ὁ.π., σ. 25.

67. Βλ. Berschin, ὁ.π., σ. 417-418 καὶ σημ. 165-168 στή σ. 435, Wilson, ὁ.π., σ. 160-161.

μεσαιωνική μεταφραστική δουλικότητα,⁶⁸ τήν τυφλή ύποταγή στο γράμμα, σήμαινε αντίθεση με το πνεῦμα τῆς κλασικῆς λατινικῆς γλώσσας.⁶⁹

Οἱ πρῶτες λοιπὸν ἐκδόσεις ποῦ γένησε ἡ ἐπανάσταση τῆς τυπογραφίας, ἰδιαίτερα μάλιστα αὐτὲς τοῦ Ἄλδου, λειτούργησαν ὡς σημεῖα συνάντησης γιὰ τοὺς ἀνθρωπιστὲς ὄλων των ἔθνων καὶ ἀποτέλεσαν ταυτόχρονα τὸ πεδίο ἔκφρασης ἑνὸς ἔντονου καὶ ὄριμου πιά προβληματισμοῦ τόσο γιὰ τὴν ἀξία τῆς κλασικῆς παιδείας, τὶς πτυχές της καὶ τὶς συνιστώσες της, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς τρόπους πρόσληψής της ἀπὸ ἕνα διαρκῶς διευρυνόμενο κοινό. Ζητήματα ὅπως ἡ λατινικὴ *amulatio* καὶ *imitatio* ἀπέναντι στὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, ὁ βαθμὸς τῆς ἐπιρροῆς ποῦ δέχθηκαν οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος ποῦ ἡ ἑλληνικὴ κληρονομιά θὰ μεταφερόταν *latinis verbis* ἀπέκτησαν νέο περιεχόμενο, καὶ ἡ σχετικὴ προβληματικὴ προσέλαβε μιὰ νέα δυναμικὴ ποῦ οἱ ἀπολήξεις της παραμένουν καὶ σήμερα ἀκόμη ὄρατὲς στὶς συζητήσεις περὶ τοῦ νοήματος καὶ τοῦ ὕφους ποῦ διακρίνουν τὴ μεταφραστικὴ διαδικασία.

68. Βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ Charles Homer Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, Harvard University Press, Humphrey Milford – Oxford University Press, Καίμπριτζ – Λονδίνο 1927², σ. 149–151 γιὰ ἕναν αὐστηρὸ χαρακτηρισμὸ τῆς μεσαιωνικῆς μεταφραστικῆς πιστότητας.

69. Βλ. Berschin, ὁ.π., σ. 418 καὶ σημ. 171 στὴ σ. 436. Ὁ παραπάνω διαχωρισμὸς δὲν σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἀπὸ τὶς μεσαιωνικὲς μεταφραστικὲς ἀπόπειρες ἀπουσίαζε πάντοτε ἡ ἐντελῶς κάθε μέρηματα γιὰ αἰσθητικὴ ποιότητα, γιατί δὲν εἶναι μοναδικὴ ἡ περίπτωσις τοῦ Ἄγγλου λόγιου τοῦ 13ου αἰῶνα Grosseteste, ποῦ, μεταφράζοντας Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, δὲν ἔκρυβε τὸ στόχο του νὰ μεταφέρει ὄχι μόνον τὴ *mens scriptoris* ἀλλὰ καὶ τὴ *venustas sermonis*, ἐπιδεικνύοντας εὐαισθησία στὴν ὠραία ἔκφρασις. Βλ. Berschin, ὁ.π., σ. 388 καὶ σημ. 45 στὴ σ. 427. Καὶ ὁ Ἅγιος Ἰερώνυμος, ἄλλωστε, ἐνθάρρυνε τὴν ἐλευθεριότητα στὴν ἀπόδοσις σχετικὰ μετὰ τὰ φιλολογικῶν ἐνδιαφέροντος κείμενα, ἐπιμένοντας στὴν πιστὴ ἀπόδοσις τῶν δογματικῶν κειμένων. Ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ, γιὰ τὶς μεταφραστικὲς θέσεις τοῦ τελευταίου, ποῦ ἀποδοκιμάζουν τὴν ἄκριτη *de verbo ad verbum* ἀπόδοσις, βλ. Valery Larbaud, *Sous l'invocation de saint Jérôme*, Éditions Gallimard, χ.τ. 1946 (ἀναθεωρ. ἔκδ. 1973), σ. 9–56, ἰδιαίτερα τὶς σ. 48–50, πρβλ. Bassnett-McGuire, ὁ.π., σ. 45–46.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 1 Κώστας Αγγελάκος
ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΟΔΙΟΡΙΣΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΤΡΟΠΟ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥΣ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
- 15 Ήλιος Αντωνόπουλος
ΠΑΝΤΑ ΑΤΕΛΗ, ΚΑΙ ΑΘΛΙΑ ΚΑΙ ΑΧΡΗΣΤΑ.
ΚΩΔΙΞ PARAVISINUS GRAECUS 36 (14ος-15ος ΑΙ.)
ΓΡΑΦΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΥΜΕΝΑ
- 43 Βάιος Βαϊόπουλος
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ:
ΑΛΛΙΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
- 59 Ήλιος Γιαρένης
ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΡ. 20 ΤΗΣ ΖΩΣΙΜΑΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΕΝΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΟ ΚΑΙ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
- 75 Αθανάσιος Αγγ. Ευσταθίου
Ο ΚΩΔΙΚΑΣ 1066 ΤΗΣ ΕΒΕ
(ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΔΟΥΣΙΚΟΥ)
ΚΑΙ ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 125 Σοφία Λαΐου
ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΒΑΚΟΥΦΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ,
15ος-16ος ΑΙΩΝΑΣ
- 151 Ευδοκία Ολυμπίτου
ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΧΩΡΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΣΚΑΛΑ
Παρατηρήσεις για τη διαμόρφωση μιας νησιώτικης πόλης
- 181 Θεοδόσης Πυλαρινός
MULTUM IN PARVO: ΑΠΟ ΤΟ «ΠΙΣΤΟΜΑ!»
ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΘΕΟΤΟΚΗ
ΣΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΗΨΗ ΤΟΥ «ΑΣΠΡΟΠΟΤΑΜΟΥ»
ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
- 193 Ήλιος Κ. Σβέρκος
ΑΡΠΑΛΟΣΚΥΤΑ?

- 203 Κώστας Σμπόνιας
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ
- 225 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ
- 247 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΖΗΤΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 295 Δημήτρης Τσουγκαράκης
Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΣΤΟ ΛΕΙΒΑΔΑ ΣΕΛΙΝΟΥ
- 303 Τζελίνα Χαρλαύτη
ΜΕΓΙΣΤΑΝΕΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
Ο ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

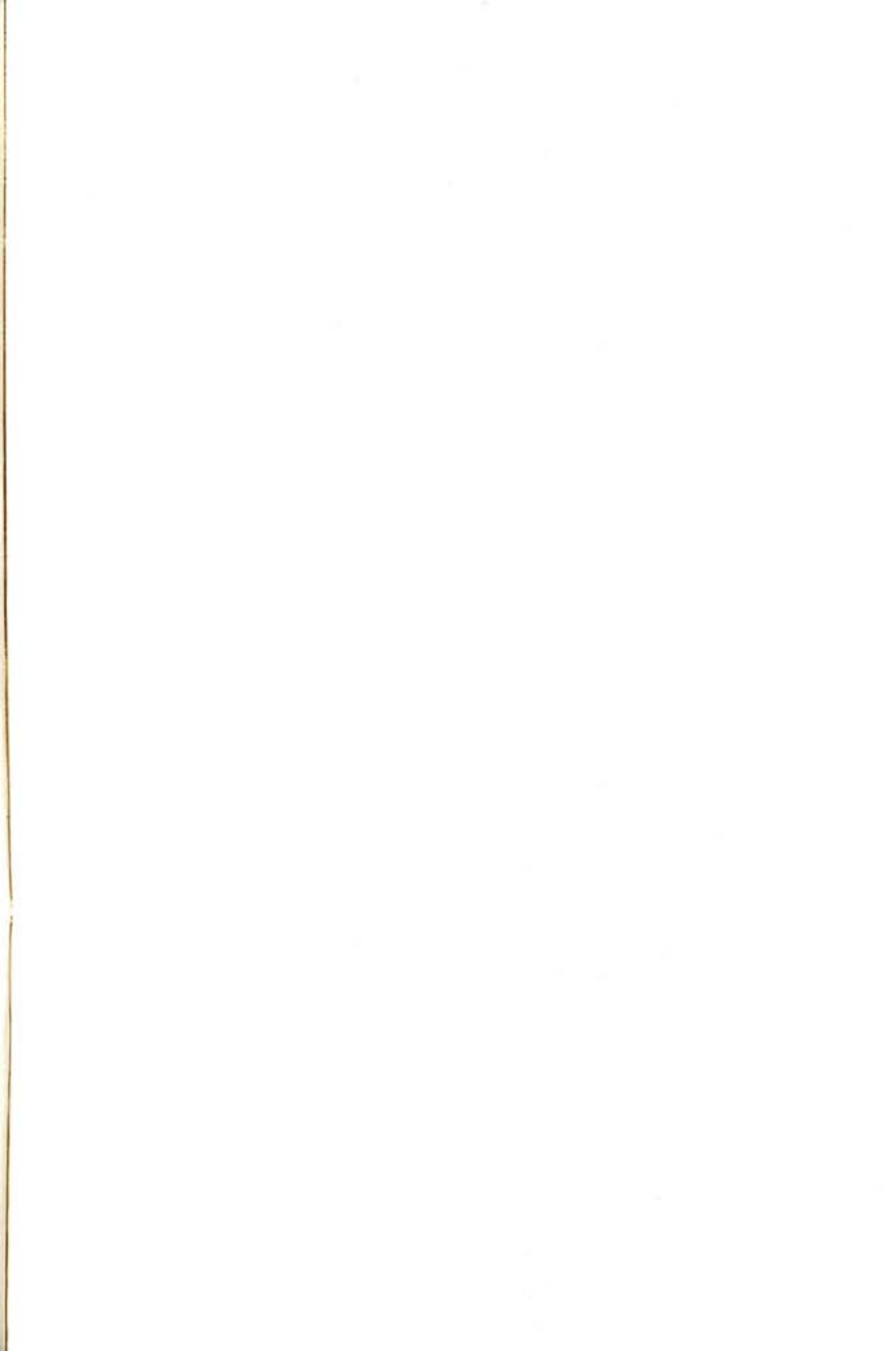

ISSN: 1791-289X